

УДК 347.961

Ірина Череватенко,*канд. юрид. наук,
асистент кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРИНЦИПИ БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ ТА ДИСПОЗИТИВНОСТІ У НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ПОСВІДЧЕННЯ БЕЗСПІРНИХ ПРАВ

У статті проаналізовано специфіку дії принципів безпосередності та диспозитивності у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав. Доведено необхідність виокремлення та надано визначення предмета нотаріальної дії щодо посвідчення безспірних прав, а також сформульовані висновки, спрямовані на вдосконалення вчинення нотаріальних дій щодо видачі свідоцтва про право на спадщину, свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя.

Ключові слова: нотаріальне провадження щодо посвідчення безспірних прав, принцип безпосередності, принципи диспозитивності, нотаріальний процес, нотаріус, нотаріальна дія.

Постановка проблеми. Вивчення принципів права є предметом дослідження вчених протягом багатьох десятиліть. Актуальним це є й стосовно нотаріального процесу, оскільки принципи характеризують специфіку правового регулювання певної галузі права. Специфіка принципів визначає їх якісний стан та функціонування, а також багато в чому залежить від внутрішньої побудови їх системи, їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Відтак, дія принципів безпосередності та диспозитивності у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав зумовлює необхідність дослідження і наукового обґрунтування проблемних аспектів вчинення нотаріальних дій щодо посвідчення безспірних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії нотаріального процесу висвітлювалися питання, пов'язані з дослідженням поняття та правової характеристики принципів у роботах таких учених, як М. Г. Авдюкова, В. В. Баранкової, Н. С. Горбань, В. В. Комарова, Л. К. Радзівської, С. Я. Фурси, та інших. Однак проблематика принципів безпосередності та диспозитивності стосовно вчинення нотаріальних дій щодо видачі свідоцтва про право на спадщину, свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя, які становлять нотаріальне про-

вадження щодо посвідчення безспірних прав, взагалі не розглядалась.

Метою статті є науково-практичний аналіз дії принципів безпосередності та диспозитивності у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав.

Виклад основного матеріалу. Систему принципів нотаріального процесу становить їх сукупність, однак для з'ясування змісту кожного принципу доцільно класифікувати їх на відповідні групи за певними критеріями. За допомогою класифікації розкриваються характерні риси, особливості того чи іншого виду. Для проведення класифікації принципів нотаріального процесу можуть бути використані різні критерії. Як такі критерії різні автори виділяють: сферу поширення дії принципів (загальноправові, міжгалузеві, галузеві, окремого правового інституту); функціональну ознаку (принципи організації нотаріату, принципи вчинення нотаріальної діяльності); залежність від того, чи використовуються принципи нотаріального процесу в інших галузях права (загальні, спеціальні); джерело закріплення їх у нотаріальному законодавстві (конституційні принципи, спеціальні (галузеві) принципи).

Будь-яка наукова класифікація повинна мати на меті не тільки теоретичне, але й практичне значення. Аналізуючи перший критерій та відповідні групи цієї класифіка-

ції, можна дійти висновку, що такий підхід до розмежування принципів не повною мірою відображає і розкриває спрямованість та дію принципів нотаріального процесу, а є статичним поділом наявних принципів на види. Такої самої думки дотримується й С. Я. Фурса, хоча по-іншому це аргументує: міжгалузеві принципи мають бути не притаманні всім галузям права, оскільки вони не загальні, але одночасно вони мають бути властиві для всіх галузей права, адже вони є міжгалузевими. Спираючись на цю тезу, авторка провела порівняльний аналіз принципів виконавчого провадження та нотаріального процесу, що дало можливість С. Я. Фурсі підсумувати, що в них є подібні принципи, до яких можна віднести принцип безспірності, безпосередності, неупередженості, але вони мають деякі відмінності при їх конкретизації. Існують і абсолютно відмінні галузеві принципи: принцип сприяння громадянам, установам, підприємствам і організаціям у здійсненні їхніх прав і охоронюваних законом інтересів; принцип одноособового прийняття рішення державним та приватним нотаріусом [1, с. 81-85]. Однак у цьому разі порівняльний аналіз був проведений лише між двома галузями права, а тому вважати подібні принципи двох галузей права міжгалузевими немає підстав, оскільки в Україні існує значно більше галузей права. Тому тільки загальний аналіз може надати відповідь на питання про те, які принципи є міжгалузевими. Інакше необхідно встановлювати, для яких галузей права існують подібні або спільні принципи [2, с. 104].

За функціональною ознакою принципи нотаріального процесу розподіляються на принципи організації нотаріату (наприклад, принцип доступності нотаріальної діяльності, принцип державної мови нотаріального провадження тощо) та принципи вчинення нотаріальної діяльності (наприклад, принцип таємниці вчинення нотаріальних дій, принцип диспозитивності, принцип безпосередності, принцип законності тощо). Зазначена класифікація заслуговує на увагу, але не дає змоги повною мірою розкрити сутність принципів.

С. Я. Фурса вважає, що принципи нотаріального процесу можуть бути розподілені на загальні та спеціальні залежно від того, чи використовуються вони в інших галузях права. До загальних принципів авторка відносить: принцип законності, принцип обґрунтованості нотаріальних актів, принцип національної мови, принцип доступності і гарантованості охорони і захисту безспірних прав, принцип диспозитивності; принцип сприяння громадянам, установам, підпри-

ємствам та організаціям у здійсненні їхніх прав та охоронюваних законом інтересів. До спеціальних – принцип безспірності нотаріального процесу, принцип незалежності нотаріусів, принцип неупередженості нотаріусів, принцип рівності прав усіх суб'єктів, що беруть участь у нотаріальному процесі, принцип безпосередності, принцип додержання таємниці вчинюваних нотаріальних дій, принцип одноособового прийняття рішення нотаріусом [2, с. 105-106].

Аналізуючи цю класифікацію, можна дійти висновку, що вона майже тотожна першій класифікації за сферою поширення дії принципів. Автор проводить розмежування принципів нотаріального процесу на групи, виходячи із їх галузевого застосування.

З огляду на мету, з якою розробляється класифікація та її значення для практики, найбільш прийнятною є класифікація принципів нотаріального процесу за джерелом їх закріплення. За цим критерієм принципи нотаріального процесу розподіляються на конституційні (до яких належать принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України), рівність громадян перед законом (ст. 21-24 Конституції України), пріоритетність прав і свобод людини та громадянина (ст. 3 Конституції України)) та спеціальні (галузеві) (до яких належать принцип законності (ст. 2, 5, 7, 39, 49, 51, 54, 75 Закону України «Про нотаріат»), принцип обґрунтованості нотаріальних актів (ст. 42, 55, ч. 2 ст. 54 Закону України «Про нотаріат»), принцип диспозитивності (ст. 57, 67, 70, 80-82 Закону України «Про нотаріат»), принцип безпосередності (ст. 42-45, 56 Закону України «Про нотаріат»), принцип державної мови нотаріального діловодства (ст. 15 Закону України «Про нотаріат», ст. 16 Закону України «Про засади державної мовної політики»), принцип сприяння фізичним та юридичним особам у реалізації їхніх прав та інтересів (ст. 4, 46, ч. 2 ст. 5, ч. 2 ст. 54 Закону України «Про нотаріат»), принцип дотримання таємниці вчинюваних нотаріальних дій (ч. 2 ст. 5, ст. 8 Закону України «Про нотаріат»), принцип державного регулювання нотаріальної діяльності (ст. 2-1, 11, 14, 17, 18, 30, 33 Закону України «Про нотаріат»), принцип доступності нотаріально-процесуальної форми охорони та захисту прав (ст. 55, 59 Конституції України, ст. 41, 44 Закону України «Про нотаріат»).

З'ясування проявів дії принципів нотаріального процесу в межах провадження щодо посвідчення безспірних прав можливе у разі безпосереднього дослідження їх вимог та змісту.

Відтак принцип диспозитивності у нотаріальному процесі означає свободу розпоря-

дження матеріальними та процесуальними правами, що належать заінтересованим особам, і, передусім, передбачає необхідність звернення заінтересованих осіб до нотаріусів для відкриття нотаріального провадження.

Необхідно зазначити, що принцип диспозитивності поширюється лише на заінтересованих осіб, та диспозитивними правами цих осіб вважаються тільки ті, які мають безпосередній вплив на вчинення нотаріальної дії, тобто пов'язані, перш за все, із розпорядженням предметом нотаріальної дії. Предмет нотаріальної дії – це об'єктивна категорія, яка залежить від волевиявлення заінтересованих осіб у межах певного виду нотаріального провадження. Під предметом нотаріальної дії слід розуміти правову вимогу заінтересованої особи, звернену в установленому порядку до нотаріуса, щодо якої постановляється нотаріальний акт-документ.

Грунтуючись на цьому, дію принципу диспозитивності у провадженні щодо посвідчення безспірних прав можна простежити в тому, що заінтересованим особам належить право на звернення до нотаріуса за видачею відповідного свідоцтва, що посвідчує право власності у межах нотаріальних дій цього виду провадження, або право на відмову від вчинення певної нотаріальної дії. Нотаріус має інформувати потенційних заінтересованих осіб про виникнення у них певного безспірного права виключно з метою з'ясування їх волевиявлення. Зазначені повноваження нотаріуса реалізуються під час з'ясування намірів спадкоємців щодо надання згоди на включення до свідоцтва про право на спадщину інших осіб-спадкоємців, що не довели існування у них такого безспірного права або порушили строк для прийняття спадщини. Однак реалізація такого волевиявлення має перебувати в межах безспірної нотаріальної юрисдикції, інакше заінтересовані особи мають звертатися до суду.

Ще одним проявом принципу диспозитивності є можливість змінити наміри щодо змісту та результатів вчинюваної нотаріальної дії заінтересованими особами на будь-якій стадії нотаріального провадження. Заінтересовані особи вільно, на власний розсуд розпоряджаються правом визначати зміст та межі предмету вчинюваної нотаріальної дії щодо посвідчення безспірного права. Так, протягом усього часу вчинення нотаріальної дії заінтересовані особи мають право змінити свою первісну вимогу, звернену до нотаріуса. Наприклад, заінтересована особа-спадкоємець, маючи право на отримання свідоцтва про право на спадщину, що залишилася після смерті спадкодавця, на стадії розгляду нотаріальної справи по суті може відмовитися від

належної їй частки на користь іншого спадкоємця.

Нотаріальне законодавство передбачає можливість отримання свідоцтва про право на спадщину навіть тоді, коли відповідно до вимог цивільного законодавства це не є обов'язковим. Наприклад, заінтересовані особи можуть звертатися до нотаріуса з вимогою про видачу свідоцтва про право на спадщину на будь-які види рухомого майна (наприклад, предмети домашнього вжитку, речі індивідуального користування, ювелірні та інші речі із дорогоцінних металів тощо).

Також, виходячи зі змісту принципу диспозитивності, заінтересованим особам належить право звернення до будь-якого нотаріуса, але тільки в межах певного нотаріального округу, оскільки місце вчинення нотаріальних дій даного виду провадження обмежено законодавством. Наприклад, заінтересовані особи мають право звернутися до будь-якого нотаріуса (державного чи приватного) для того, щоб отримати свідоцтво про право власності на майно, що придбавається з прилюдних торгів (аукціонів), однак при цьому необхідно додержуватися правил визначення територіальної компетенції нотаріальних органів, що обмежується законодавством.

Так, ОСОБА_1 звернулася з позовом до ОСОБА_2, приватного нотаріуса Роменського міського нотаріального округу Сумської області ОСОБА_3 про визнання недійсним та скасування свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів. Приватним нотаріусом Роменського міського нотаріального округу Сумської області ОСОБА_3 було видано свідоцтво про придбання майна з прилюдних торгів 15 жовтня 2011 р., яке посвідчувало право власності на нерухоме майно: приміщення молочного блоку літера «В-1», бригадного будинку літера «А-1», телятника літери «В», «в», «В2» та «;в2», бойні літера «Д», телятника літера «Б» та «б», силососховища літера «Л» за ОСОБА_2 і яке не відповідає вимогам ст. 13-1, 50, 72 Закону України «Про нотаріат», Закону «Про виконавче провадження», зокрема: нерухоме майно, на яке видане свідоцтво, розташоване на території Роменського району в с. Борозенка вул. Конотопська, 4б, тоді як нотаріальна дія має вчинятися виключно за місцезнаходженням нерухомого майна, а фактично вчинена приватним нотаріусом міського нотаріального округу; нотаріус не перевірила відповідність оформлення поданих документів чинному законодавству, не перевірила, чи відповідають дані, що містяться в даних документах, дійсним обставинам, не перевірила, чи є нерухоме майно спільною сумісною власністю його і його дружини ОСОБА_4, проігнору-

вала той факт, що станом на 15 жовтня 2011 р. право власності на вказане нерухоме майно було зареєстроване не за ним, а за ОСОБА_2, тобто ОСОБА_2 придбав це майно на торгах сам у себе. Рішенням Роменського міськрайонного суду Сумської області від 15 квітня 2013 року, яке було залишено без змін рішенням Апеляційного суду Сумської області від 6 червня 2013 р., позовні вимоги задоволені у повному обсязі [3, 4].

Задовольняючи позовні вимоги, суд керувався вимогами ст. 13-1 Закону України «Про нотаріат», що забороняє нотаріусу здійснювати нотаріальну діяльність поза межами свого нотаріального округу, та ст. 72 Закону України «Про нотаріат», яка встановлює, що оформлення придбання майна з прилюдних торгів здійснюється будь-яким нотаріусом, але тільки за місцем знаходження майна [5]. Отже, ОСОБА_2 реалізувала належне їй диспозитивне право щодо вибору нотаріуса з порушенням вимог закону щодо обмеження місця вчинення даної нотаріальної дії, а нотаріус, видавши свідоцтво про придбання майна з прилюдних торгів, не виконав вимог закону щодо відмови у вчиненні нотаріальної дії з підстави, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 49 Закону України «Про нотаріат».

Також у межах диспозитивних повноважень заінтересовані особи – те, що суб'єкти вчинення нотаріальних дій щодо посвідчення безспірних прав можуть оскаржити до суду видане нотаріусом свідоцтво.

Науковий та практичний інтерес представляє також дослідження проявів дії принципу безпосередності в межах провадження щодо посвідчення безспірних прав, які полягають у тому, що нотаріус при вчиняючи нотаріальну дію, повинен сприймати документи з першоджерел і досліджувати їх особисто. Дотримання вимог безпосередності забезпечує можливість досліджувати і сприймати доказові матеріали справи, з'ясовувати наявність або відсутність відповідних юридичних фактів та у разі необхідності усувати сумніви щодо них.

Таким чином, вчиняючи нотаріальну дію, нотаріус повинен безпосередньо (особисто) дослідити документи-докази (оригінали документів), встановити осіб, що звернулися за вчиненням нотаріальної дії з метою посвідчення їхнього безспірного права, та перевірити справжність їхніх підписів. Принцип безпосередності виявляється у правилах, відповідно до яких заяви та інші документи підписуються у присутності нотаріуса, який вчиняє певну нотаріальну дію.

Неможливість виконання приписів принципу безпосередності створює перешкоди для вчинення будь-якої нотаріальної дії щодо по-

свідчення безспірних прав, оскільки у нотаріуса відсутня можливість встановити фактичний склад, що підтверджує наявність певного права. Так, у справі за позовом ОСОБА_1 до державного нотаріуса Бахчисарайської державної нотаріальної контори ОСОБА_3 про визнання незаконними дій щодо відмови у видачі постанови про відмову у вчиненні нотаріальних дій та зобов'язання винести постанову та вручити її заявнику позивач зазначив, що, не отримавши свідоцтво про право на спадщину, 9 квітня 2012 р. та 7 травня 2012 р. звернувся в порядку ст. 49 Закону України «Про нотаріат» до відповідача із заявою про видачу постанови про відмову у вчиненні нотаріальної дії, проте нотаріус цього на час звернення до суду не зробила. Судом було встановлено, що 20 листопада 2011 р. позивач звернулася через пошту до відповідача із заявою про видачу свідоцтва про право власності на земельну ділянку, до якої було додано ксерокопію заповіту, ксерокопію архівного витягу з рішення виконавчого комітету, але надіслана заява позивачем (заявником) не була підписана. На це звернення 25 січня 2012 р. позивачу були направлені роз'яснення з проханням відвідати нотаріальну контору та надати оригінали відповідних документів. 24 квітня 2012 р. до нотаріальної контори поштою надійшло звернення позивача від 14 квітня 2012 р. «про усунення порушень чинного законодавства», в якому ОСОБА_1, підтвердивши факт отримання роз'яснень нотаріуса від 25 січня 2012 р., просив у триденний термін оформити відмову із зазначенням порядку її оскарження. При цьому підпис ОСОБА_1 на вказаній заяві належним чином не посвідчений. У цей же день, 24 квітня 2012 р., позивачу було направлено роз'яснення з проханням відвідати нотаріальну контору, маючи при собі документи, що підтверджують особу, документи (в оригіналах), що підтверджують факт смерті спадкодавця, документи на земельну ділянку, яку вона бажає прийняти у спадщину. При цьому відповідач зазначила, що під час відвідування, ознайомившись з представленими документами, установивши особу позивача, нотаріус прийме заяву та відповідно до вимог чинного законодавства обов'язково вирішить питання про видачу свідоцтва про право на спадщину або про видачу у триденний строк постанови про відмову у вчиненні нотаріальної дії. Але 10 травня 2012 р. до нотаріальної контори поштою надійшло звернення, подібне за змістом до попереднього, на яке нотаріусом знову було надано роз'яснення, аналогічне останньому за змістом. Рішенням Бахчисарайського районного суду Автономної Республіки Крим

від 2 липня 2012 р. у задоволенні позову було відмовлено [6].

У цьому випадку нотаріус не мав можливості виконати вимоги принципу безпосередності, а саме: встановити особу, перевірити справжність підпису, дослідити оригінали документів-доказів. Зазначені обставини унеможливили формулювання нотаріусом висновку щодо існування законних підстав для видачі свідоцтва про право на спадщину або відмови у його видачі. У мотивувальній частині судового рішення суд роз'яснив, що чинне законодавство не передбачає вирішення питань щодо вчинення або відмови у вчиненні нотаріальних дій на підставі письмових звернень осіб, не підписаних заявником, або підпис яких належним чином не посвідчений, а також за відсутністю оригіналів документів лише за їх ксерокопіями. Але позивач не позбавлена можливості особисто звернутися до нотаріуса за вирішенням питання щодо вчинення нотаріальних дій у визначеному порядку з наданням документів, що посвідчують її особу, а також оригіналів документів щодо права на спадщину, які є у неї.

Дія принципу безпосередності при посвідченні безспірних прав також проявляється у визначенні законом форми звернення заінтересованої особи: це має бути письмова заява, що подається особисто нотаріусу (в такому разі засвідчення справжності підпису не вимагається) або надсилається поштою (справжність підпису на такій заяві має бути нотаріально засвідчена).

Висновки

На основі положень теорії нотаріального процесу розкрито дію принципів безпосередності та диспозитивності у нотаріальному

провадженні щодо посвідчення безспірних прав. Запропоновано під предметом нотаріальних дій у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав розуміти правову вимогу заінтересованої особи, звернену в установленому порядку до нотаріуса, стосовно якої постановляється нотаріальний акт-документ.

Список використаних джерел:

1. Фурса С. Я. Принципи організації та діяльності державної виконавчої служби / С. Я. Фурса, С. В. Щербак // Підприємство, господарство, право. – 2001. – № 8. – С. 81–85.
2. Фурса С. Я. Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Світлана Ярославівна Фурса ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 426 с.
3. Рішення Роменського міськрайонного суду Сумської області [Електронний ресурс] : справа № 1815/4287/2012 від 15 квіт. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30787524> (дата звернення: 06.12.2014).
4. Рішення колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Сумської області [Електронний ресурс] : справа № 1815/4287/2012 від 6 черв. 2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31685333> (дата звернення: 06.12.2014).
5. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
6. Заочне рішення Бахчисарайського районного суду Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс] : справа № 103/2436/12 від 2 лип. 2012 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25227806> (дата звернення: 06.12.2014).

В статтє проанализирована специфика действия нотариальных принципов непосредственности и диспозитивности в нотариальном производстве по удостоверению бесспорных прав. Обоснована необходимость выделения и разработано понятие предмета нотариального действия по удостоверению бесспорных прав, а также сформулированы выводы, направленные на усовершенствование процедуры осуществления нотариальных действий по выдаче свидетельств о праве на наследство, свидетельств о праве на часть в общем имуществе супругов в случае смерти одного из супругов, свидетельств о приобретении имущества с публичных торгов (аукционов).

Ключевые слова: нотариальное производство по удостоверению бесспорных прав, принцип непосредственности, принцип диспозитивности, нотариальный процесс, нотариус, нотариальное действие.

The article deals with disclosure and analyzation of specificity by conduct notarial principles of directness and optionality in notarial consideration by certification of indisputable rights. Reasoned necessity of disclosure and make an definition subject of notarial act by certification of indisputable rights, also defined conclusions directed on improvement of procedure consideration of notarial activity by issue certificates of ownership of the inherited property, ownership of part in property of married couples, ownership of property that is obtained from public markets (auctions).

Key words: notarial consideration by certification of indisputable rights, principle of directness, principle of optionality, notarial procedure, notary, notarial act.